PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
FÖLDTUDOMÁNYOK DOKTORI ISKOLA

Somogy megye településrendszerének fejlődése demográfiai és térszerkezeti aspektusból

PhD-értekezés tézisei

Kerese Tibor

Témavezető:

Dr. Tóth József DSc.
professor emeritus

Pécs, 2012.

A doktori iskola neve: ***Földtudományok Doktori Iskola***

Vezetője: **Dr. Dövényi Zoltán DSc.**
egyetemi tanár
PTE TTK Földrajzi Intézet
Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék

A doktori témacsoport címe: ***Népesség- és településföldrajz***

Vezetője: **Dr. Dövényi Zoltán DSc.**
egyetemi tanár
PTE TTK Földrajzi Intézet,
Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék

A disszertáció tudományága: ***Népesség- és településföldrajz***

Témavezető: **Dr. Tóth József DSc.**
professor emeritus
PTE TTK Földrajzi Intézet,
Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék

Témaválasztás és célkitűzés

Értekezésem témaválasztását alapvetően személyes indíttatás befolyásolta. Frissen végzett földrajztanárként és újdonsült házasként 1993-ban kerültem párom révén „Somogyország fővárosába". A rendszerváltozás utáni átmenet éveinek dinamikus változásai a társadalmi-gazdasági folyamatok irányába terelték figyelmemet, miközben új lakóhelyem alaposabb megismerése is céljaim közé került. A dolgozat ezen két érdeklődési terület metszete, melyben a demográfiai trendek és a településhálózat alakulásának kapcsolata kapta a fő hangsúlyt, de óhatatlanul a gazdasági térfolyamatok is érintésre kerültek.

A Balatontól a Dráváig elterülő lankás somogyi táj – mely a Dél-dunántúli régió nyugati részét képezi – mindig is Magyarország fejletlen, ritka textúrájú vidéke volt. A tőkés modernizáció és a szocialista fejlesztések sem tudtak változtatni ezen. Somogy a negyedik legnagyobb, de a legritkábban lakott megyénk, népsűrűsége mindössze fele az országosnak. Demográfiájában hosszú ideje természetes fogyás és többnyire vándorlási veszteség szerepel, a humánfejlettségi mutatóban pedig a leggyengébbek között van.

Az urbanizáció mértéke 50%, ami az egyik legalacsonyabb érték Magyarországon, de a városjoggal felruházott települések felét népességszámuk és infrastruktúrájuk alapján is csak a nagyobb falvak közé sorolhatnánk. A faluállomány fele a fogyó népességű, ellátatlan, kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó aprófalvak osztályába tartozik. Somogy településeinek és kistérségeinek 2/3-a került a hátrányos helyzetűek, így kiemelt területfejlesztési támogatásban részesülők körébe, s ezzel a településállomány komplex fejlettsége alapján a negyedik legelmaradottabb megyénk.

A gazdaság értékteremtését figyelembe véve Somogy szintén a legalacsonyabb teljesítőképességűek közé tartozik. Az egy főre jutó GDP az országosnak 63,6%-a, ami a 16. helyre elegendő a 19 megye rangsorában. Ráadásul 2004-ben még 68,9% volt ez az arány, ami három hellyel jobb pozíciót jelentett. Tehát fejlődési tendenciájában Somogy leszakadást mutat. A 2008 utáni válságfolyamatokban is kitűnik a vesztes szerep. A 2012 márciusi adatok szerint Somogy munkanélküliségi rátája duplája az országosnak, hét kistérségében pedig a triplája körül alakul, és a megyében legjobb helyzetű Siófoki kistérség is rosszabb annál. Ezek alapján egyértelmű, hogy a Magyarországon hagyományosan perifériának tartott északkeleti megyék mellé Somogy is belépett a „leszakadók klubjába".

Bennszülött somogyiakkal beszélgetve tanári munkám révén is érzékeltem ezeket a negatív folyamatokat. A fiatal generációk földrajzi ismereteinek bővítése és a kötetlen beszélgetések során sokszor tapasztaltam az „el innen" aspektust. A miérteket kérdezve a legtöbbször megfogalmazott indok Somogy lemaradásának ténye és a kilátástalan jövőkép volt. Okaira sokszor változatos sztereotip válaszokkal rendelkezett tanítvány és szülő is, melyek a természeti tényezőktől a társadalmi és gazdasági viszonyokon át a politikai tévutakig terjedtek. A helyzet tehát elég összetett, és célravezető megoldásokat csak behatóbb elemzések után lehet adni a problémákra.

Dolgozatomban Somogy megye településrendszerének fejlődését kívántam bemutatni, hangsúlyozva annak demográfiai és térszerkezeti vetületeit, feltárva mélyebb okait. Ehhez az alábbi részcélokat jelöltem ki:

- Összefoglaló áttekintést adni Somogy megye településszerkezetének kialakulásáról a kezdetektől napjainkig. Feltevésem szerint a mai állapotok és a tendenciák egy része is a múltban gyökerezik, melynek megismerése nélkül nem lehet a jelen folyamatokat helyesen értelmezni.
- Feltárni a megye településszerkezetének fejlődését jellemző korábbi és mai főirányokat, ezek területi differenciáit, továbbá áttekinteni az egyes településcsoportok fejlődésének jellemzőit. Hipotézisem szerint a területi fejlődés Somogyban is hasonló történelmi korszakokban vázolható, mint a nagyobb területegységekben, de az egyes időszakok folyamatainak helyi hatásaiban már jelentős különbségek érhetők tetten.
- Vázolni a településfejlődés és a demográfia sajátos kapcsolatrendszerében megjelenő területi differenciákat. Itt abból a feltevésből indultam ki, hogy a térfejlődés és a demográfiai folyamatok közt korreláció van. Ez kölcsönös és összetett, amelyben a különböző irányba mutató részelemek erőssége adhatja meg – mintegy eredőként – az egyes települések, ezen keresztül a teljes településrendszer fejlődési irányát.
- Kimutatni a somogyi települések fejlődésében működő hasonló tényezőket és ezek alapján megállapítani a mai térszerkezet településkategóriáit. Bár minden város és falu bizonyos mértékben egyedi fejlődési pályán halad, közös jellemzők alapján kategorizálhatók a települések. Az egyes típusok térbeli elhelyezkedése esetenként lehet véletlenszerű, de jórészt inkább logikusan követhető területi szerkezetet alkotnak. Ezeket a statisztikai mutatók szekunder elemzésével és a népesség pillanatnyi szubjektív véleményének primer kérdőívezésével is fel lehet tárni. Előbbi egzaktabb és pontosabb eredményt hozhat, de a statisztikai adatfeldolgozások időigénye, illetve az adatok statikus jellege miatt a változási tendenciák csak késve jelennek meg. Utóbbi szubjektív ugyan, de előnye, hogy a pillanatnyi helyzetet, sőt a jövőt is tükrözheti, hiszen megfelelő kérdésekkel dinamikus tényezők, attitűdök is felmérhetők.
- Kísérletet tenni a megye fejlődését befolyásoló demográfiai tényezők jövőbeli alakulásának előrejelzésére. Ezt azon hipotézisemre építem, hogy a népesség egyes korosztályaiban szubjektív vélemény alakul ki a lakókörnyezet adta lehetőségekről, és ez a mobilis fiatal korosztályok jövőbeli döntéseit erősen befolyásolja. Ezeknek a gondolatoknak, értékelő véleményeknek a feltárásával egyrészt jellemezhető a tér mentálisan is érzékelhető differenciáltsága, másrészt a jövőbeli változások főbb irányai előre jelezhetők.

Kutatási módszerek, a dolgozat szerkezete

Célkitűzéseimet különböző eszközökkel és módszerekkel igyekeztem megvalósítani. Ezek az egyszerű egyváltozós vizsgálattól a multidimenzionális matematikai statisztikai analízisig, az adatok térbeliségét nélkülöző kereszttáblás elemzéstől a térinformatikai alapú kartogramos területábrázolásig, a meglévő statisztikai adatok szekunder feldolgozásától a kérdőíves primer kutatásig terjedtek. Dolgozatom szerkezeti felépítését részben a kronológia, részben az egyes időszakok elérhető adatbázisaihoz igazodó módszerek határozták meg.

A településrendszer fejlődésének főbb történelmi korszakait a szakirodalmi előzmények tartalmi elemzésével dolgoztam fel. Konkrétan a megyére vonatkozó településföldrajzi munkát keveset találtam, de a Dél-Dunántúl, vagy az egész ország fejlődési tendenciáit bemutató publikációkból kiemeltem és rendszereztem a Somogy megyére vonatkozó információkat. Elhelyezve ezeket a nagyobb térség átfogó összefüggésrendszerében, vázoltam a táj történeti alakulását.

A településszerkezet modernkori átstrukturálódását – a rendszeres népszámlások népességadatait kiemelt indikátorként kezelve – grafikus elemzéssel írtam le. Az 1870-2001 közötti időszakban négy korszakot kijelölve a rendszer egészének változásait igyekeztem megragadni. Kartogramokon ábrázoltam a települések megye egészéhez viszonyított népességdinamikai mutatóit, ezzel a korszakonkénti térbeli differenciálódást. A fejlődési ütemükben szélsőséges településeket a népességrangsor változásainak vizsgálatával tártam fel.

Az 1971. évi OTK településhálózatra gyakorolt hatásait a népességnövekedés ütemének vizsgálatával kíséreltem meg azonosítani, így megítélhető volt a sokat vitatott felülről irányított településhálózat-fejlesztés tényleges somogyi hatása. Az ezzel párhuzamosan kezdődött erős demográfiai erózió megyei folyamatait a természetes szaporodás és a migráció dekádonkénti alakulásával, valamint azok területi különbségeivel jellemeztem. Külön figyelmet szenteltem a fogyatkozó megyében a lakosságszám növekedését felmutatni tudó „nyerteseknek”.

A rendszerváltás utáni évek adatainak faktor- és klaszteranalízisével tipizáltam a megye településeit. A faktorértékek és a fejlettségi típusok térképi ábrázolásával a megye térszerkezetét szemléltettem, mintegy szintetizálva a településhálózat akkori állapotát, mely a mai fejlődési trendek kiindulópontja. A vizsgálatba vont mutatók többsége a KSH településsoros adattárára épült, továbbá a Munkaügyi Központ, az APEH és a MATÁV adatai szerepeltek.

A megye XXI. századi területi folyamatait a gazdaság fejlettségi szintjét részben leképező és a továbbfejlődésben is meghatározónak tekinthető jövedelmek településenkénti átlagértékeivel írtam le. A kiemelkedő városokat külön is vizsgáltam, míg a kistelepülések esetében – azok alsó és felső decilisének társadalmi mutatóit összehasonlítva – a szélsőségek társadalmi okaira mutattam rá. A KSH által közölt adózott jövedelmek és a CID marketing célú teljes jövedelemindex adatbázisának különbségéből kalkuláltam a munkajövedelmek és a társadalmi juttatások arányát, és ez alapján kategorizáltam a településeket.

A jelen válságidőszakában a társadalmi-gazdasági folyamatok felgyorsultak, esetleg irányuk is módosulhatott. Az elérhető adatok viszont legalább kétévesek, ráadásul ezek továbbvezetett értékek, melyeket most kellene megerősítenie a 2011. évi cenzusnak. Ezért a megye pillanatnyi helyzetét és a várható tendenciákat primer kutatással, az érettségiző középiskolás korosztály véleményének kérdőíves felmérésével igyekeztem leírni, illetve prognosztizálni. A továbbtanulás előtt álló végzősök már figyelnek a körülöttük zajló eseményekre, van saját értékítéletük, de a család gondolkodásának is egyfajta összegzését adhatják, ugyanakkor viszonylag könnyen elérhetők a kérdőívezéshez. A felvételezés során a válaszadók értékelték lakóhelyüket, családi körülményeiket, tanulmányaikat, továbbá jövőbeli terveikről is kérdeztem őket. Végül 1796 somogyi diák alapján vázoltam a megye szubjektív területi differenciáit és a változások várható fő irányait.

Az eredmények összefoglalása

Dolgozatomban Somogy megye településrendszerének fejlődését mutattam be, miközben a térszerkezeti változások és a demográfia néhány aspektusára is – több módszer alapján is – újszerű módon rávilágítottam. Eredményeimet az eredeti célok rendszerében az alábbiakban foglalom össze.

Somogy településrendszerének történeti fejlődése

A szakirodalmi előzmények tartalmi szintetizálásával újszerű képet sikerült alkotni a Balaton és a Dráva közötti közel egységes természeti táj és történeti térség településhálózatának fejlődési korszakairól. Megállapítható, hogy ezek nem tértek el jelentősen az ország többi területétől, de a városhálózat alulfejlettsége erősen meghatározta a megye pozícióit. Ezen a felülről irányított pártállami településfejlesztés próbált változtatni, de inkább csak mennyiségi eredményeket sikerült elérnie.

Bár a megye „városhálózata” 1871-1971 között városrang nélkül létezett, számos nagyközség rendelkezett központi funkcióval, azaz némi városi szerepkörrel. A XX. század utolsó harmadában városnak „kiválasztatott” települések jelentős növekedésen mentek át, de a térséget magukkal húzó fejlődési pólus szerepüket többnyire nem tudták ellátni. Ez a somogyi viszonylatban látványos, de országos összehasonlításban már gyenge dinamikájú Kaposvárról is csak részben mondható el.

A ritka térszerkezeti háló következtében a fellendülési korszakok csak a terület egy részét érinthették. Mivel a dinamizáló nemzetközi erővonalak a központokat kikerülve a peremeken futnak (*1. ábra*), a belső vonalak forgalmi lehetőségei viszont az utóbbi időben egyre romlottak, a pólusok nem voltak képesek hosszú távon kifejteni a területi „spread” hatásaikat. Somogy jó része így máig alacsony szintű perifériaterület maradt gyenge centrumokkal, és a rendszerváltás óta lemaradása erősödött az országos térszerkezetben.

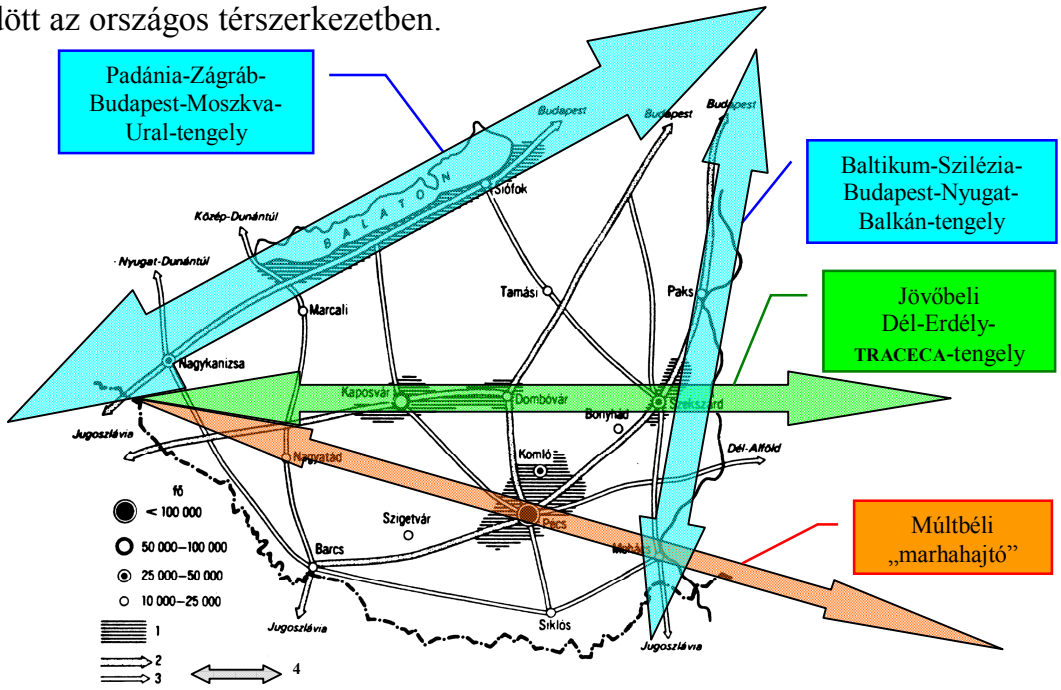

1. ábra. A Dél-Dunántúl térszerkezete és a főbb nemzetközi erővonalak
(Forrás: TÓTH J. nyomán saját szerkesztés) Jelmagyarázat:
1 – gazdasági-népességi koncentrációk, 2 – országos jelentőségű erővonalak,
3 – körzeti jelentőségű erővonalak, 4 – jelentős nemzetközi erővonalalak

A településrendszer fejlődésének fő faktora

A területi fejlődés fő rendező elve a közlekedés modernizációjának a megye belső területei számára hátrányos alakulása lehetett, és a mai lecsúszásban is ez tekinthető az egyik meghatározó elemnek. Korábban a vasúthálózat jelentette a modern kapcsolatot a világgal. Ebben új kelet-nyugati térszerkezeti vonal jelent meg a megye közepén, amely Kaposvár gyors fejlődésében is szerepet játszott. A fő dinamizáló tényező viszont végig a Balaton déli partján húzódó Adria-erőtengely maradt, így a rangsorban legnagyobbat előre lépett települések zöme e mentén található (*2. ábra*).

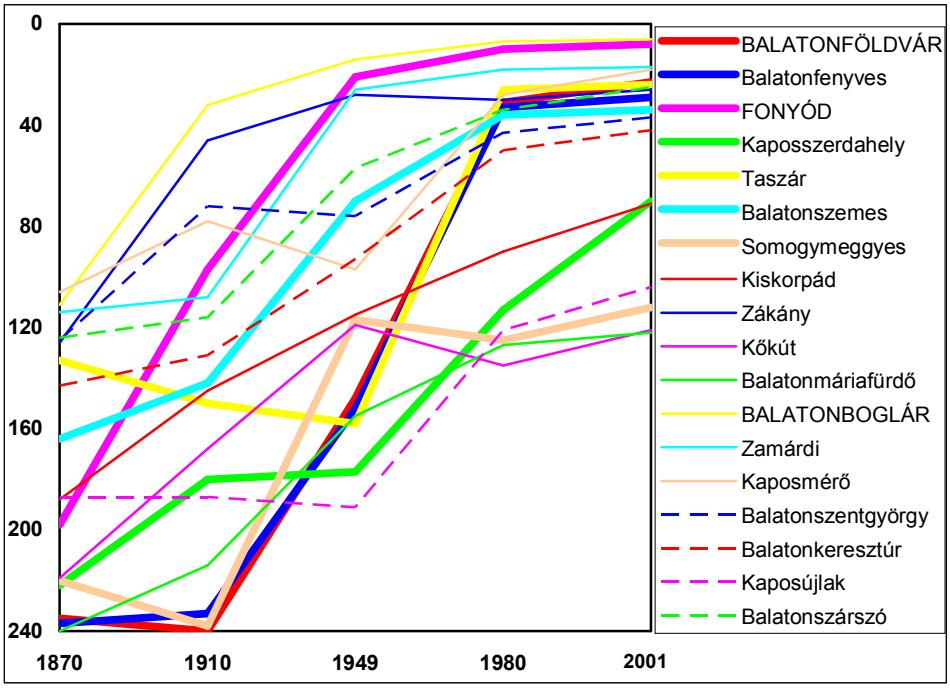

2. ábra. Somogy megye településrangsorában legnagyobbat előrelépő települések
(Forrás: KERESE T. 2004)

Az ezredfordulóhoz közeledve már az autópályák jelentik a fejlődést indukáló modern közlekedést, amiben az egész régió Magyarország „mostohagyermeke", hiszen a sztrádák az északnyugati és keleti peremein futnak, szinte csak az átmenő forgalmat kiszolgálva. Márpedig ha egy térség centrumait nem köti össze egymással, sem a nagyvilággal modern forgalmi pálya, a külső erőforrások bevonása ellehetetlenül, de a belsők kiaknázása is nehézkessé válik. Hazánk továbbra is Budapest központú közlekedésfejlesztési gyakorlata középtávon sem ígér ebben javulást, és a régió belső forgalmának gyorsítása még sokáig megoldatlan marad. Ezért is a somogyi-tolnai-baranyai rurális térség lehet hamarosan Magyarország modernizációtól „elzárt" szegényháza, Kaposvár és Pécs pedig ennek – a hasonló kategóriájú pólusokhoz képest – lecsúszó központja.

A közeljövő feladatai között a legfontosabb ugyanaz, mint 150 éve: a peremeken futó főpályákhoz való csatlakozással a térség közlekedési feltártságának javítása. Pécset ugyan elérte az autópálya, de a hosszútávon is gyenge dinamikát generáló Baltikum-Nyugat-Balkán-tengelyből nyíló zsákjellegű M60-as kevés térszervező erőt jelent. Az M9-es is csak részleges megoldás lesz majd, mert tervezett nyomvonala nem fogja bekapcsolni a régióközpontot a Kaposvár-Szekszárd között formálódó nyugat-keleti tengelybe (*3. ábra*). A két erővonal kereszteződése viszont a legkisebb

megyeszékhelyet dinamizálhatja, de ez a régiónak kevesebbet hozhat, mintha Pécsnek sikerült volna magához vonzania ezek csomópontját. Az OTrT szerint a régióbelső észak-déli forgalmát – Pécs-Dombóvár-Székesfehérvár közt – a távlatokban biztosító M65 ugyanakkor egyáltalán nem érinti Somogyot. Nem véletlen, hogy a kaposvári politikusok ennek Taszár felé vonzásán, ezzel párhuzamosan a 67-es út gyorsforgalmúvá fejlesztésén is munkálkodnak. Az előnytelen tervváltozatokon és a lobbicsatákon viszont elcsúszhat a régió egészének érdeke, a központok egymással, valamint a tőke- és innovációáramlatokat jelentő fő nemzetközi erőtengelyekkel való mielőbbi összekötése.

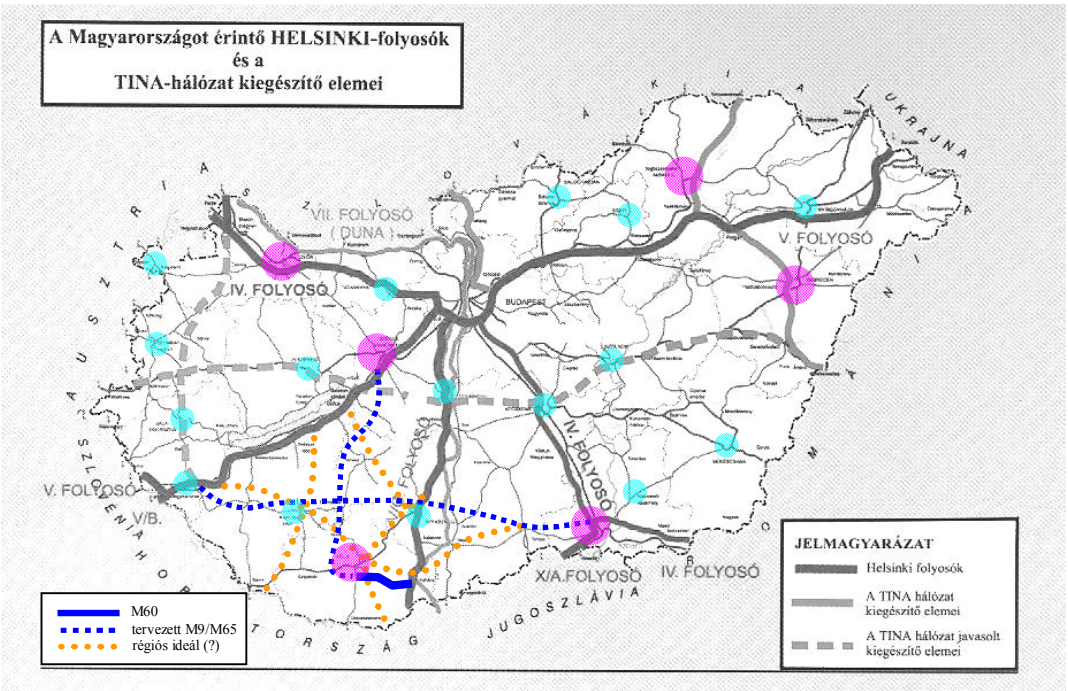

3. ábra. A Dél-Dunántúl helyzete a pólusvárosok gyorsforgalmi elérhetőségében
(Forrás: UKIG Hálózatfejlesztési Főosztálya alapján saját szerkesztés)

Demográfia és területi fejlődés

A demográfia folyamatai, vagy legalábbis a népesség térbeli átrendeződése, sokáig erősen korreláltak a területi fejlődés differenciáival. Ennek települési szintű követésével részletesen elemezhető volt a megye XX. században végbement térszerkezet-változása. Csak a nyolcvanas évektől vált megtévesztő mutatóvá a lakosságszám változása, amikor a cigányság növekvő arányával és területi szegregációjával kialakultak a gyarapodó népességű, de erősen lepusztuló gettófalvak.

A somogyi településhálózat átstrukturálódása a cenzusok népességadatai alapján döntően 1949-80 között ment végbe. A települések megye egészéhez viszonyított népességdinamikája kirajzolta a térszerkezet fejlődő centrumait, erővonalait, valamint a depressziós, lecsúszó területeket. A népességet koncentráló, később városi rangot kapott központi szerepkörű települések mellett a falvak erőteljes csökkenést szenvedtek az elvándorlással, és demográfiai szerkezetük is aránytalanná vált.

A térségi differenciálódásban szembetűnő a bizonyos szerepköreit Tolna és Baranya felé is kiterjesztő megyeközpont, valamint a Balaton-parti városok kimagasló növekedése, az alcentrumként funkcionáló többi város és a balatoni üdülőfalvak kicsivel átlag feletti „fejlődéséhez” képest (*4. ábra*). A Kaposvár környéki falvaknál

kezdetben a központ vonzása, majd az agglomerációs folyamatok hozhattak a többiekétől eltérő pályát. A többi község valamivel átlag alatti növekedését ugyanis 1949-től felváltotta a drasztikus fogyás, differenciálódásukban főleg a hatvanas évektől jól láthatóan felértékelődött a közlekedésföldrajzi fekvés szerepe.

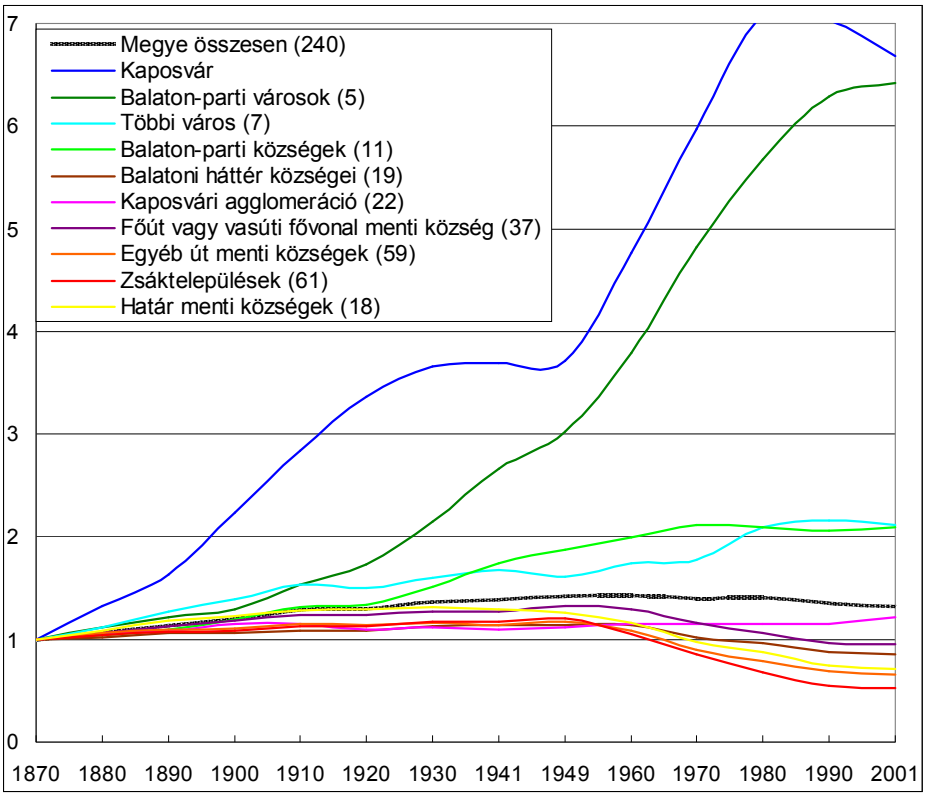

4. ábra. Somogy megye településcsoportjainak népességváltozása
(Forrás: KERESE T. 2004)

Somogy megye elmúlt évtizedekben végbement és napjainkban is zajló demográfiai folyamatairól megállapítható, hogy a hetvenes évek vége óta az országos átlagnál nagyobb, sőt az egyik legerősebb természetes fogyás jellemezte a megyét. Emellett a kilencvenes évek rövid visszatelepülési időszakát leszámítva negatív vándorlási egyenleg mutatkozott. A területi differenciák azonban jelentősek. A kiemelkedően pozitív demográfiai jellemzőkkel rendelkező, továbbra is gyarapodó Siófokival szemben a két Balaton-parti és a két Kaposvár környéki kistérségben is az országos érték körüli a népességfogyás (*5. ábra*). A fiatal Kadarkúti kistérség egyik felében az agglomerációs folyamatok, a másikban a roma etnikum hozhattak az átlagnál valamivel jobb dinamikát.

A megye délnyugati felét viszont az erős demográfiai erózió jellemzi. Ezért a természetes fogyás mellett a munkaképes lakosság, mindenekelőtt a fiatalok gazdasági lemaradás következtében zajló elvándorlása okolható, melyet a jelentős roma kisebbség természetes szaporodása sem tud pótolni. Ez – mivel főleg a „jók” mennek el – minőségi vetületet is hordoz, s az itt maradók negatív irányban változó társadalmi szerkezete egyre kevésbé lesz alkalmas a térség akár kívülről történő fellendítésére. Ezért az ezredforduló után intézményesen beinduló terület- és településfejlesztési támogatások sem tudtak javítani a délnyugat-magyarországi rurális térség népességmegtartó képességén. Sőt, a negatív folyamatok 2000 óta felerősödtek, és a hátrányos helyzet konzerválódása hosszú távon is elkerülhetetlennek tűnik.

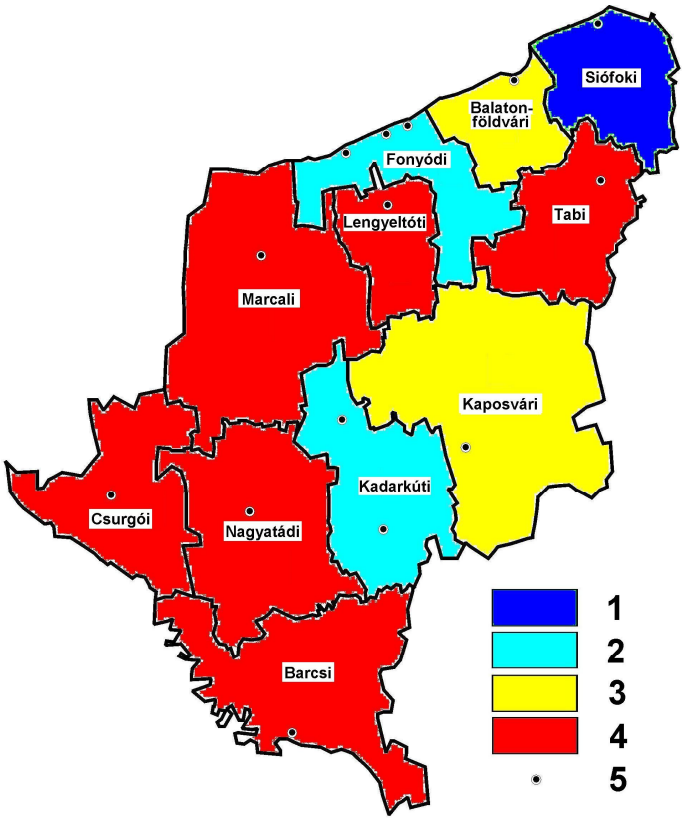

5. ábra. Somogy megye kistérségeinek népességváltozása 1980-2007
(Forrás: KERESE T. 2009) Jelmagyarázat: 1 – növekvő, 2 – mérsékleten csökkenő (0-6%), 3 – közepesen csökkenő (6-13%), 4 – erősen csökkenő (13% <), 5 – város

Településkategóriák a somogyi térben

A településrendszer elemeinek különböző módszerekkel történt tipizálásával a területi fejlettség struktúrái és azok fejlettségi különbségei megállapíthatók voltak. Ebben a kilencvenes évek adataira épített összetett matematikai eljárás hasonló eredményre vezetett, mint az egyszerűbb demográfiai vagy jövedelmi mutatókra alapozott vizsgálatok. Somogy térszerkezete tehát egyértelmű, amelyben a Balaton-part és a megyeszékhely kiemelkedése minden szempontból megerősítést nyert, míg a térség többi területe hátrányos helyzetű periféria gyengén fejlett kisvárosokkal.

Az általánosan fogyó térségben tartósan növekvő népességű néhány település területi elhelyezkedése Siófokhoz és Kaposvárhoz kötődik, az időszakosan növekvők területi képe már elszórtabb (*6. ábra*). Előbbiek a társadalmi-gazdasági fejlődésben is élenjáró „valódi nyertesek”, utóbbiak a romák térnyerése miatti „látszat nyertesek”, vagy a valamely egyedi ok miatt növekvő „véletlen nyertesek” csoportját képviselik.

A kilencvenes évek elejéről, az átalakulás időszakából származó 24 települési mutató alapján felvett adatmátrix analízise öt faktort eredményezett, melyeknek a korrelációk elemzése alapján a következő neveket adtam: életkörülmény, társadalmi egészség, innovációs potenciál, vállalkozói tér és vállalkozói dinamika faktora. A kapott faktorértékek térinformatikai ábrázolásával kirajzolódott az egyes fejlettségi szintek térbeli eloszlása, valamint az előny vagy lemaradás jellege és relatív mértéke. A faktorértékek klaszteranalízisével hét komplex fejlettségi településcsoportot tudtam elkülöníteni, melyek mozaikosnak látszó elhelyezkedése összhangban volt a megye térszerkezetével (*7. ábra*).

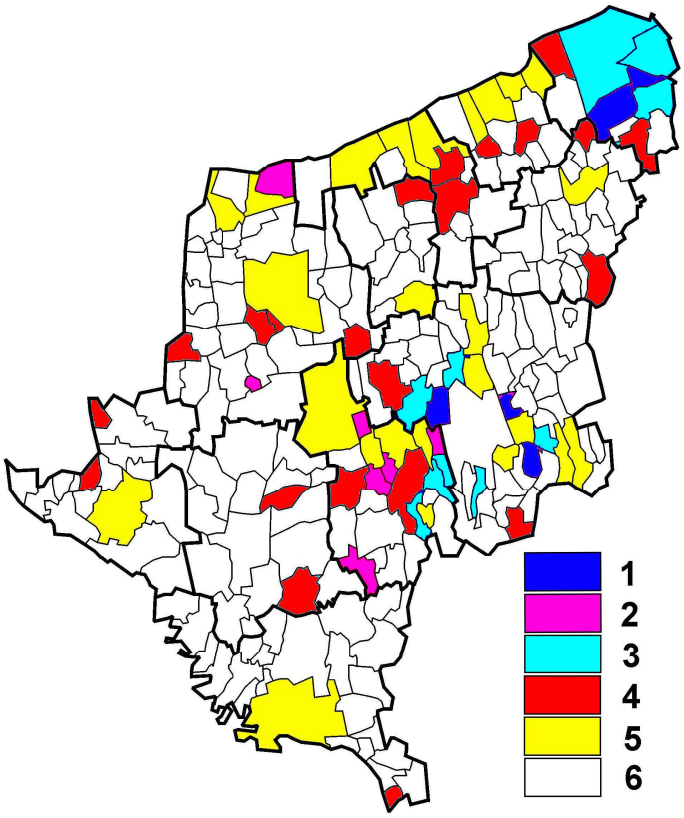

6. ábra. A somogyi települések népességváltozási típusai 1980-2007
(Forrás: saját szerkesztés) Jelmagyarázat: 1 – gyorsan növekvő, hosszútávon növekvő, 2 – gyorsan növekvő, korábban csökkenő, 3 – növekvő, hosszútávon növekvő, 4 – növekvő, korábban csökkenő, 5 – korábban növekvő, jelenleg csökkenő, 6 – hosszútávon csökkenő

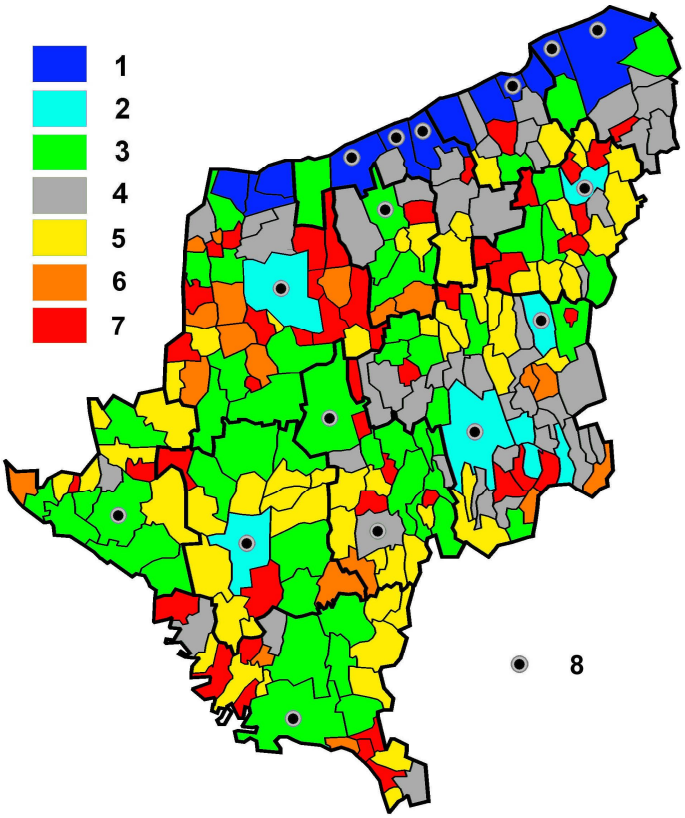

7. ábra. Komplex településfejlettségi klaszterek Somogyban
(Forrás: saját szerkesztés) Jelmagyarázat: 1 – Magasan kiemelkedő, 2 – Kiemelkedő, 3 – Jó, 4 – Erős közepes, 5 – Gyenge közepes, 6 – Gyenge A, 7 – Gyenge B, 8 – Város

A települések egy főre jutó jövedelem alapján történt kategorizálása is a centrum és a Balaton mentén húzódó forgalmi tengely kimagasló előnyét hozta. A térség rurális teréből némileg kiemelkedtek még a tradicionális kisközpontok. Figyelemre méltó viszont, hogy a felső jövedelmi szinten számos aprófalu is megjelent a városok között. Ezen falvak elhelyezkedésében a centrum közeliség és az északkeleti fekvés volt a fő területi jellemző. A jövedelmi létra alján álló települések többsége viszont a megye közepén húzódó Kadarkút-Lengyeltóti szegénységi tengelyben tömörült.

Helyenként a szélsőségek egymás mellé kerültek, s ez a területi pozíciók mellett egyéb tényezők szerepét is mutatja a jövedelmi különbségek kialakulásában. A skála szélső deciliseinek társadalmi mutatóiban jelentős eltérés mutatkozott, kiemelkedően a korstruktúra, a gazdasági aktivitás és az iskolázottsági szint területén. Az alsó jövedelemi decilis falvaiban jelentős a roma etnikum jelenléte, ami a népmozgalmi adatokat is tekintve a gettósodás folyamatát jelzi. A társadalmi szélsőségek konzerválódása a szegény falvak számára a periféria perifériájára sodródást hozhatja, amin a juttatások nivelláló hatása csak ideiglenesen segíthet.

A KSH és a CID Céginfó adatbázisának összevetésével meghatároztam az adózott munka- és tőkejövedelmek, valamint a társadalmi juttatások településenkénti arányát. A magasabb életszínvonalat többnyire az előbbiből lehet elérni, az alacsonyabbat inkább az utóbbi biztosítja. A közepes szintű jövedelmeknél a vegyes forrás az uralkodó. Ez alapján tipizáltam a településeket, melyek jellegzetes eloszlást mutattak a megye térképén (*8. ábra*).

- A „dolgozó” csoportot a Balaton-part települései és a megyeszékhely agglomerációja alkotta. Ezek a megye gazdaságilag és társadalmilag egészséges térségei, magas és közepes munkajövedelmekkel, megyei szinten alacsony munkanélküliséggel.
- A „vegyes jövedelmű” települések területi eloszlása szabálytalanul elszórt képet mutatott, ők képviselték az átlagot a megyében.
- Az „élő” csoport gazdagabb falvaiból az aktív lakosság elvándorolt, ami elöregedéshez vezetett. Itt főként nyugdíjszerű társadalmi juttatásokból élnek – az eltartottak alacsony aránya miatt – többnyire közepes szinten, de az önreprodukció hiánya kihalásukhoz vezethet, hacsak a bevándorlás nem pótolja a népességfogyást.
- Az „élő” csoport jórészt romák által lakott településtömbjei viszont etnikai és szegénységi gettótérséget formálnak Somogy közepén, ahol a különböző segélyek és a gyermekek után járó juttatások adják a megélhetés fő forrásait. A magasabb, sok esetben pozitív szaporodási ráta, valamint az olcsó ingatlanok révén a lecsúszó rétegek beköltözése is a szegénység bővített újratermelését idézheti elő esetükben.

A jövedelemkülönbségekben és a jövedelemforrás alapú típusok kialakulásában a területi pozíciók mellett a népességszerkezet is meghatározó szerepet töltött be. A társadalmi-gazdasági folyamatokat tehát a demográfiai tényezők is erősítették, melyek a differenciák további növekedéséhez vezettek. Mindez eredményezhette a megye országos térben érzékelhető lecsúszását, ami a tendenciák erősödésével hosszabb távon visszafordíthatatlanná válhat. Ebből kiutat jelentő távlati megoldást csak a térség komplex fejlesztése hozhat.

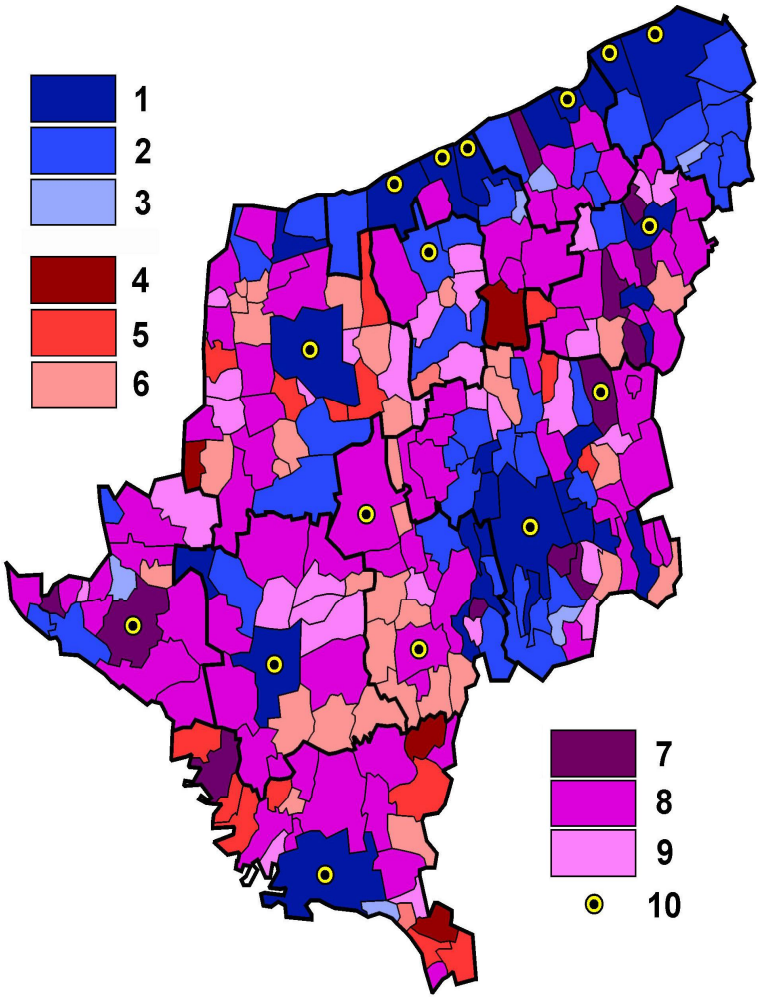

8. ábra. Somogy megye településeinek jövedelemtípusai
(Forrás: a KSH és a CID adatai alapján saját szerkesztés) Jelmagyarázat:
Munka/tőkejövedelemből 1 – magas, 2 – közepes, 3 – alacsony színvonalon élők;
Társadalmi juttatásokból 4 – magas, 5 – közepes, 6 – alacsony színvonalon élők;
Vegyes jövedelemből 7 – magas, 8 – közepes, 9 – alacsony színvonalon élők; 10 – városok

A jövőbeli fejlődés várható irányai

A somogyi diákok véleményén keresztül sikerült képet alkotni napjaink válsághelyzetének néhány megyei folyamatáról. A további fejlődésben – 1796 érettségiző diák kérdőíves felmérése alapján – a felnövekvő generáció erős emigrációs gondolkodása lehet a döntő tényező. Az általános eredmény lesújtó tendenciát jelzett, és sajnos beigazolta a bevezetőben említett nagyarányú „el innen" érzést. A fiatalok túlnyomó többsége máshol képzeli el felnőtt életét (*9. ábra*). Elsősorban a jobb képességű tehetséges diákok kívánják elhagyni somogyi lakhelyüket, de a gyenge eredményű tanulók sem akarnak maradni. Az ifjúság több mint fele az országból is kivándorolna. Persze a gondolatot nyelvtudás hiányában nem mindenki fogja tettre váltani, de a nagyarányú elvándorlási szándék mindenképp figyelmeztető jelzés lehet.

A társadalom dinamikus rétegének eltávozása, az „agyelszívás" eddig is jelen volt Somogy életében, de ez most felerősödni látszik. A negatív demográfiai folyamatok következtében hátrányos szerkezet felé tolódó népesség a gazdaság további gyengülését eredményezheti a Dunántúl szegénypólusává váló megyében. Ez az egymást kölcsönösen gerjesztő tényezőkön keresztül a további lecsúszás veszélyét is magában hordozza, melynek megállítása egyre nehezebb lesz.

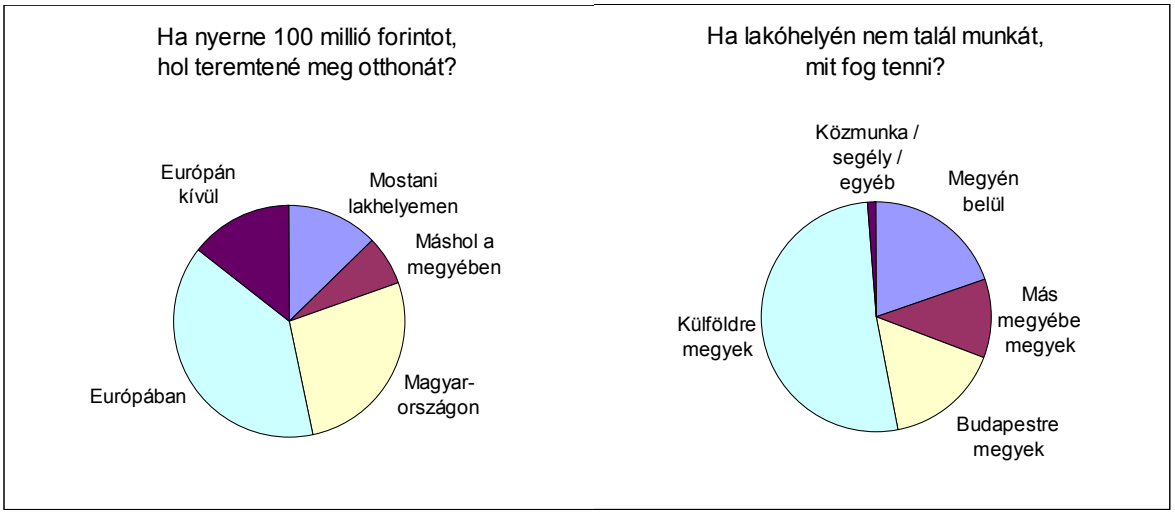

9. ábra. Migrációs attitűdök két fiktív élethelyzet esetében
(Forrás: kérdőívek alapján saját szerkesztés)

A diákok értékelő válaszai alapján a lakhellyel szembeni elégedetlenség, és a megfelelő jövedelmet biztosító munka hiánya lehet a fő faktor a migrációs nyomás kialakulásában. Míg az életkörülményeit és a jövőbeli esélyeit a többség jónak vagy közepesnek tartja, a lakóhelyük osztályozásában már az elégtelen és az elégséges tette ki a válaszok felét (*10. ábra*). A területi elemzés is megerősítette ezt, mivel – bár viszonylag kicsik voltak a különbségek – a pozitívabbra értékelt Balaton-parton várható a legkisebb arányú elvándorlás, sőt a megyén belüli migrációnak is célpontot jelent a térség. A jól szereplő Kaposvári agglomeráció már nincs ilyen kedvező helyzetben, hiszen a legtöbben innen szeretnének külföldre emigrálni. A legkevesebb maradó Dél-Somogy gyengére értékelt rurális térségében volt, ahol a fiatalok 90%-a elhagyná otthonát, így a térség helyzetének további súlyosbodása prognosztizálható.

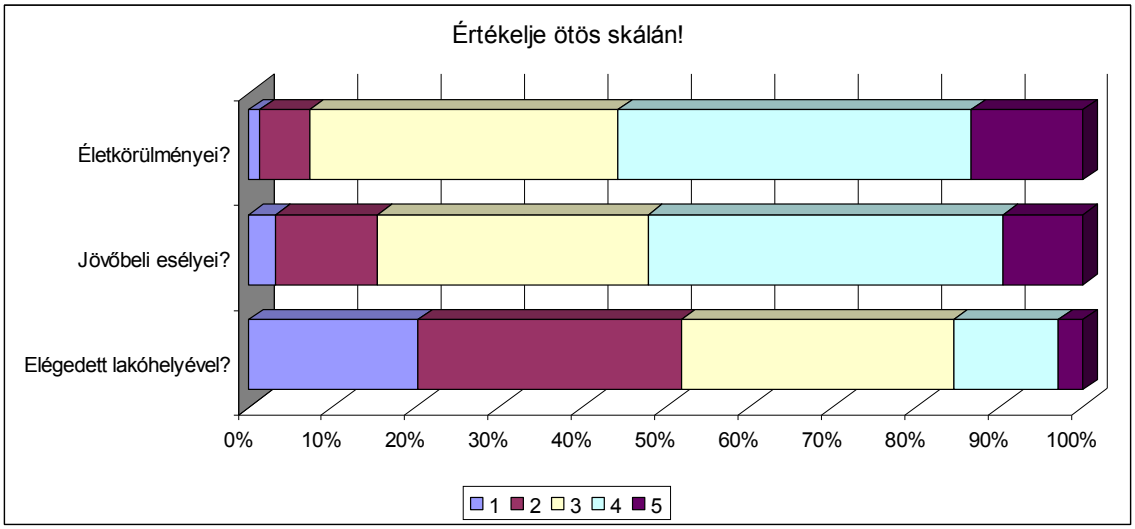

10. ábra. Az érettségiző diákok szubjektív helyzetértékelése
(Forrás: kérdőívek alapján saját szerkesztés)

Bár a jelenről kapott értékelő vélemények és a jövőről alkotott elképzelések a vártnál kisebb területi szóródásban jelentkeztek, a két agglomeráció és a városok is egyértelműen elkülönültek a megye többi részétől. Matematikai analízisem eredményét megerősítette, hogy a válaszok klaszterek szerinti kereszttábla-elemzése

jónak értékelhető összefüggést mutatott, de a legerősebb kontingenciát a 12 elemű területi szerkezetben elvégzett feldolgozás adta. Kizárólag jóval átlag feletti értékeket kapott ebben Siófok. Zömmel átlag feletti a többi balatoni város és Kaposvár. Mélyen átlag alattiak a dél-somogyi falvak, s jórészt átlag alatti a három déli kisváros, továbbá Közép-Somogy és a balatoni háttér falvainak csoportja (*1. táblázat*).

1. táblázat. A helyzetértékelés és a jövedelemigény különbségei térszerkezeti egységenként

Kód	Kistérség	Élet-körülm.	Jövő esélye	Lakóh. minős	Kezdő fizetés	Fizetés 35 éves	Tanul. Átlag	Tehet-ség %
5	Siófok	3,78	3,60	**2,87**	**188,6**	467	3,82	21
6	BalAggVáros	3,72	3,61	2,63	169,5	395	3,82	**26**
7	BalAggFalu	**3,87**	3,39	2,63	180,9	**492**	3,67	11
8	BalHáttérVáros	3,48	3,41	2,24	168,8	347	3,65	14
9	BalHáttérFalu	3,47	3,25	2,57	156,8	323	**3,50**	14
10	BelsőPeriFalu	3,69	3,47	2,10	159,3	365	3,67	20
1	KvárMJVáros	3,66	**3,63**	2,74	183,3	470	**3,87**	20
2	KvárAggloFalu	3,65	3,41	2,52	186,9	360	3,71	10
3	KözépSoSeváros	3,53	3,52	2,38	163,7	359	3,78	12
4	KözépSomFalu	3,49	3,33	2,25	170,8	361	3,69	14
11	DélSomVáros	3,57	**3,20**	**2,14**	166	384	3,65	15
12	DélSomFalu	**3,44**	**3,20**	**2,14**	**142**	**261**	3,55	**8**
	Somogy összes	***3,61***	***3,43***	***2,46***	***172***	***394***	***3,72***	***16%***

(Forrás: kérdőívek alapján saját szerkesztés)

A diákok válaszai alapján kalkulált 26 mutatóra épülő komplex pontrendszer szerint a megye erősen differenciált szubjektív térszerkezetet mutat (*11. ábra*). Siófok és a balatoni agglomeráció többi kisvárosa 20 körüli értékkel magasan kiemelkedik. Relatív erős bástya Somogy közepén a megyeszékhely is. A még átlag feletti második vonalat a balatoni és a kaposvári agglomeráció üdülő-, illetve alvóközségei adják. A két fejlettebb tér között a balatoni háttér kisvárosai a gyenge, falvai a nagyon gyenge kategóriába kerültek. Érdekes módon a belső periféria falvai ennél jobb értékeikkel az átlagot képviselik. A nagyon gyenge csoportba tartoznak Közép-Somogy „aligvárosai", melyekhez képest a térség falvai relatíve jobb, csak gyenge fokozatú értékelést kaptak.

Egyértelmű viszont Dél-Somogy óriási elmaradása, hiszen a három kisvárosa is átlagon alul, csak gyenge szinten szerepelt, a Dráva menti falvak pedig mélyen a legrosszabbra értékelt településcsoport, és létre kellett hozni számukra a katasztrofális kategóriát. Ez viszont nemcsak a határmentiséggel függhet össze, mivel a vasútépítés által az országos térszerkezetbe korán bekapcsolt Dráva menti középfalvakat az infrastrukturális és a jövedelmi mutatók alapján is közepes szintre értékelhettük. Talán itt lehettek egymástól legtávolabb az igények és a lehetőségek, mert a vasút jelentőségének csökkenésével ez a korábban jobb helyzetű terület érezhette leginkább a modernizációtól való távolodást, a gyors közlekedés lehetőségétől való tartós elszigetelődést. Társadalmi perifériára sodródást az igen magas munkanélküliségi ráta is jelezheti, amelyet itt nemcsak a válság okozott, hanem a strukturális okok miatt régóta zajló tartós hanyatlás.

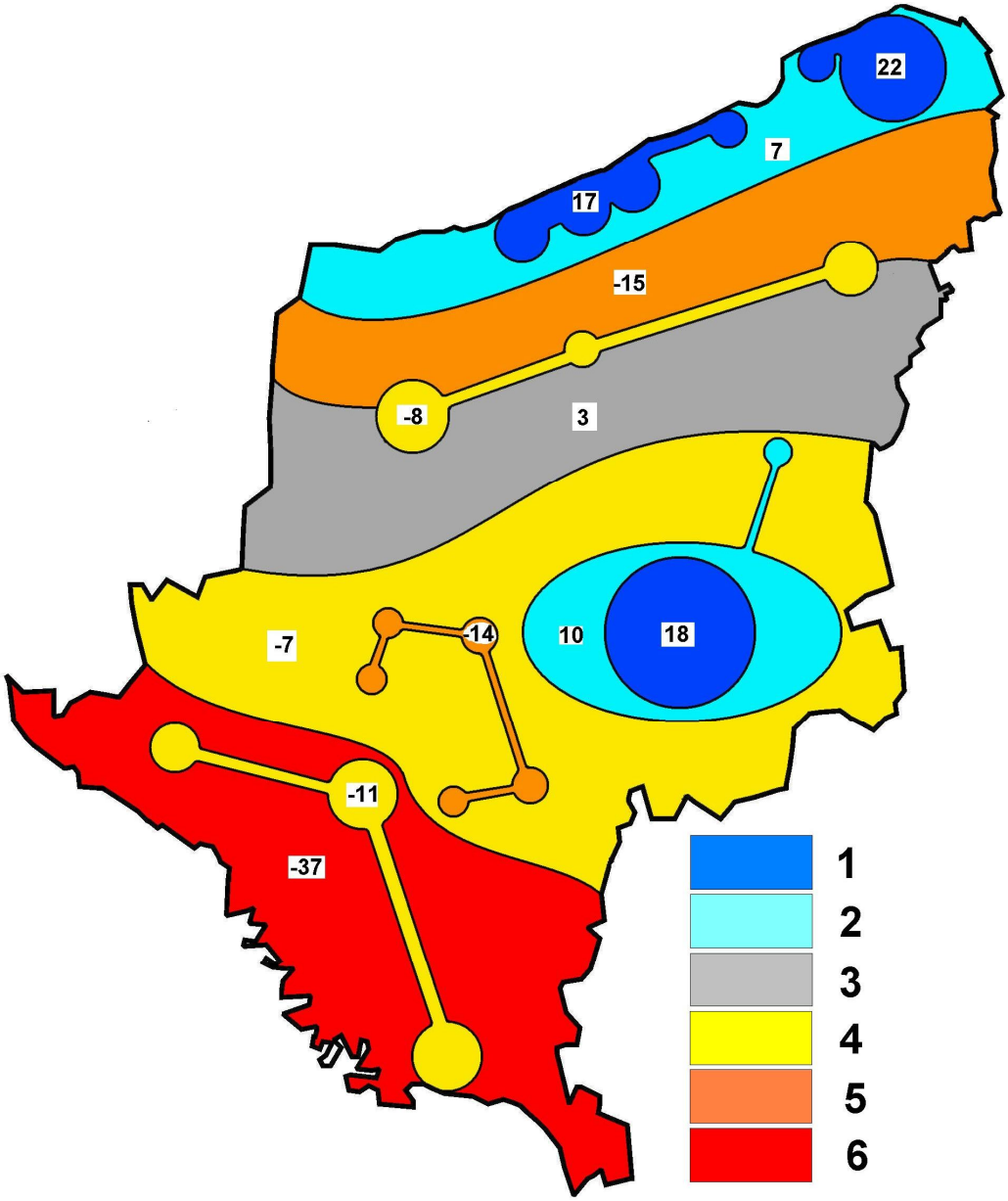

11. ábra. Somogy megye térszerkezete és az egyes térelemek szubjektív értékelése
(Forrás: kérdőívek alapján saját szerkesztés) Jelmagyarázat:
1 – Kiemelkedő, 2 – Jó, 3 – Átlagos, 4 – Gyenge, 5 – Nagyon gyenge, 6 – Katasztrofálisan gyenge

A differenciálódási folyamatok a jövőben tovább feszíthetik a megye már most is szélsőségesnek nevezhető térszerkezetét. Az Adria-tengely dinamizálódásával a fejlődési pólus hosszútávon is a megye északkeleti sarkában rögzül. Siófok térségének dinamikus fejlődését az odavándorlás okozta népességnövekedés is megerősíti. Kaposvár stagnálásával viszont relatív előnye csökkenhet, és a szelektív elvándorlás a népesség minőségi erózióján keresztül a megyeközpont lassú hanyatlásához is vezethet. Ez a környező rurális tér kiürülését gyorsíthatja, ami a centrum-periféria viszonylatok egymást erősítő kölcsönhatásai miatt az egész térséget mélybe húzhatja. Ezzel az „agyszivattyú” is magasabb fokozatba kapcsolhat, és a tehetséges fiatalok elvándorlása Somogy nagy részéből megállíthatatlanná válik, melyet a jelenleg érvényesülő felsőoktatás-politika is tovább erősíthet.

Mi lesz egy terület jövője, ha fiataljai elhagyják? Valószínűsíthetjük, hogy Somogy ezredforduló óta érzékelhető gyorsuló lecsúszását a demográfiai folyamatok inkább csak gerjeszteni fogják. A gyenge belső erőforrásokkal rendelkező térséget a keleti országrészre koncentráló területpolitika sem segíti kellő mértékben, a külföldi tőke is elkerüli, és a modern közlekedés kiépítése is hátrányos helyzetbe hozza. A gazdaság folyamatos gyengülése, a magas munkanélküliség, a jövedelmek relatív alacsony szintje a képzett, dinamikus fiatalokra erős taszító erőt jelent, melyre többségük először ideiglenes, majd az elszívó faktorok érzékelése révén végleges elvándorlással reagál. Az itt maradó elöregedő népesség, valamint a gyors ütemben gyarapodó és teret nyerő cigányság hosszú távon igen hátrányos népességszerkezetet eredményezhet, ami a jövőbeni fejlődés egyre magasabb gátja lehet. A kitörési esélyek csökkenése viszont a társadalmi konfliktusok éleződését vetíti előre.

Az eredmények hasznosításának lehetőségei, kutatási perspektívák

Értekezésem új eredményei hasznosak lehetnek a megye társadalmi-gazdasági részfolyamataival, vagy az egyes kistérségek, települések fejlődésével foglalkozó kutatók számára, továbbá az országos és nagytérségi vizsgálatok megállapításainak pontosítását is segíthetik. Gyakorlati alkalmazásban a gazdasági szereplők döntéseit támogathatja a térfejlődés felvázolása, valamint a terület- és településfejlesztés találhat hasznos információkat, ha az érdekelt politikai és szakmai vezetők a tényleges helyzetre jobban illesztett stratégiák, tervek, programok kialakításához szeretnének kezdeni. Közel két évtizede Somogyban élve különösen fontosnak tartanám ezt, mert a megye lecsúszását csak a belső adottságokra épülő fejlesztésekkel, ezen keresztül a fiatalok megtartásával lehet lefékezni.

Saját kutatói pályámban is tervezem szűkebb hazám további figyelemmel kísérését. A legutóbbi népszámlálás hamarosan megjelenő adatai alapján további vizsgálatok végezhetők, illetve a korábbi eredményekkel való összevetésből a változási tendenciák meggyőzőbben követhetővé válnak. A jövedelmek alakulását is újra érdemes lesz vizsgálni, hiszen a válságfolyamatok és a kormányzat adópolitikája jelentősen átalakítják a gazdaságot, ami a sikeres vállalkozások és az elkölthető jövedelmek átrendezésével a térfejlődésre is hatással lehet. Az érettségi előtt álló diákok újabb megkérdezésével – összevetve a két minta eredményeit – a vélemények időbeli változása is nyomon követhető. Ez gyorsan változó világunkban és még gyorsabban változó országunkban jelentős eltéréseket mutathat, ami a globális hatások és a helyi politikai döntések társadalomra ható következményeinek feltárásában további új eredményeket hozhat.

Publikációs jegyzék

1. A disszertáció alapjául szolgáló publikációk

1.1. Közlemények, tanulmányok, könyvrészletek

1. **KERESE T.** (megjelenés alatt): *Agglomerációk jelene és jövője Somogyországban*. – In. Településföldrajzi Tanulmányok 2. Szombathely

2. **KERESE, T.** 2012: *On the Periphery of the Periphery – Demographic Trends and Development Differencies in Hungarian Villages.* – In. CSAPÓ T. – BALOGH A. (szerk.) Development of the Settlement Network in the Central European Countries. Springer-Verlag, Berlin Heidelberg, pp. 103-118.

3. **KERESE, T.** 2011: *Regional disparities of incomes in Somogy County*. – In. Regional and Business Studies, Kaposvár University – Faculty of Economic Science, Kaposvár, pp. 243-255. http://journal.ke.hu/rbs/index.php/rbs/article/viewFile/42/52

4. **KERESE T.** 2011: *Az OTK hatása Somogyország településhálózatának fejlődésére.* – In: CSAPÓ T. – KOCSIS ZS. (szerk.) Az 1971. évi OTK hatása a hazai településrendszerre. Savaria University Press, Szombathely, pp. 114-128.

5. **KERESE, T.** 2010: *Hot and cold spots in incomes between Lake Balaton and the River Drava.* – In. Geographica Timisiensis XIX./1. pp. 241-252. http://www.geografie.uvt.ro/old/cercetare/publicatii/geographica/abstracte/Geographica2010-1/22.kerese%20final.pdf

6. **KERESE, T.** 2010: *Winner places in a loser county – growing settlements in Somogy where the population decrease has been massive for half a century.* – In. **Modern Geográfia** 2010/1. http://www.moderngeografia.eu/wp-content/uploads/2012/02/kerese_tibor_2010_1.pdf

7. **KERESE T.** 2009: *A demográfiai erózió és területi differenciái Somogy megyében 1970-2007.* – In. **Modern Geográfia** 2009/2. http://www.moderngeografia.eu/wp-content/uploads/2012/02/kerese_tibor_2009_2.pdf

8. **KERESE T.** 2005: *Somogy megye városhálózatának fejlődése a kezdetektől napjainkig.* – In. CSAPÓ T. – KOCSIS ZS. – LENNER T. (szerk.) A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányzatai az ezredforduló után. Berzsenyi Dániel Főiskola Társadalomföldrajzi Tanszék, Szombathely, pp. 194-211.

9. **KERESE T.** 2005: *Somogy megye területi fejlődése a városhálózat alakulása alapján.* – In. **Comitatus** XV./8-9. pp. 44-62. http://www.comitatus.hu/2005/2005augszep.pdf

1.2. Konferencia-előadáshoz kapcsolódó publikációk

10. **KERESE T.** (*megjelenés alatt*): *Somogyország jelene és jövője, ahogy a fiatalok látták.* – In. VI. Magyar Földrajzi Konferencia 2012. SZTE TTK, Szeged

11. **KERESE T.** (*megjelenés alatt*): *A társadalmi és munkajövedelmek területi különbségei Somogy megyében.* – In. V. Magyar Földrajzi Konferencia 2010. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs

12. **KERESE T.** 2004: *A faktoranalízis alkalmazása a településtér fejlettségbeli differenciáinak vizsgálatára Somogy-megye példáján.* – In. PUSKÁS J. (szerk) Természet-, Műszaki-, és Gazdaságtudományok Alkalmazása 3. Nemzetközi Konferencia, BDTF, Szombathely, CD kötet http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:2phn6QYzoJMJ:sts.bdtf.hu/olvasoterem/Megosztott%2520dokumentumok/SEK%2520Ek%C3%B6nyvt%C3%A1r/TERM%C3%89SZET-,%2520M%C5%B0SZAKI-%2520%C3%89S%2520GAZDAS%C3%81GTUDOM%C3%81NYOK%2520ALKALMAZ%C3%81SA%2520NEMZETK%C3%96ZI%2520KONFERENCIA/Konferencia%25202004/ujabbhiperhivatk.xls+&cd=3&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-a

13. **KERESE T.** 2004: *Somogy megye településeinek népességváltozása 1870-2000.* – In. RAKONCZAI J. (szerk.) A magyar földrajz kurrens eredményei – II. Magyar Földrajzi Konferencia – Táj, tér, tervezés. SZTE TTK Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, CD kötet

14. **KERESE T.** 2002: *Somogy megye térszerkezetének XX. századi fejlődése, a települések népességadatai alapján.* – In. FARKAS GY. – ZÁBRÁDI ZS. (szerk) Geográfus Doktoranduszok VII. Országos Konferenciája. ELTE TTK, Budapest, CD kötet http://geogr.elte.hu/PHD_konferencia_ELTE_2002/doktori_konferencia_anyagai_2002/keresetibor.pdf

15. **KERESE T.** 2001: *A társadalmi-gazdasági térszerkezet vizsgálata számítógépes faktor- és klaszteranalízis együttes alkalmazásával Somogy-megye példáján.* – In. SZENTMARJAY D. – TÓTH J. (szerk.) Geográfus Doktoranduszok VI. Országos Konferenciája. PTE TTK FI, Pécs, CD kötet

16. **KERESE T.** 2001: *Somogy megye társadalmi-gazdasági térszerkezetének vizsgálata számítógépes faktor- és klaszteranalízis együttes alkalmazásával.* – In. RAKONCZAI J. (szerk.) A földrajz eredményei az új évezred küszöbén – A Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei. SZTE TTK Természetföldrajzi Tanszék, Szeged, CD kötet

2. Egyéb publikációk

2.1. Közlemények, tanulmányok, könyvrészletek

1. **KERESE T.** 2002: *Garrett Nagle – Kris Spencer: Az Európai Unió földrajza Regionális és Gazdasági megközelítésben.* – In. **Földrajztanítás** X./1. 16-18.p.

2. **KERESE T.** 2000: *Miklósi demográfiája - Egy pusztuló somogyi kistelepülés népesedési folyamatai.* – In. GODÓ N. – TÓTH J. (szerk.) Földrajzi tanulmányok a pécsi doktoriskolából II. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 199-220.